

על שיחה אחת עם המלך עבדאללה תעודה ארכיונית וגלגוליה במחקר

פרשת המגעים והקשרים בין נציגי ישראל והמלך עבדאללה מעוררת זה ארבעים שנה את סקרנותם של חוקרים ומדינאים. תיעוד רשמי של מגעים אלה פורסם בקבצי התעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל,¹ ובקבצים למדיניות החוץ של ארצות-הברית.² נוסף על פרסומים אלה נחשף תיעוד רב בארכיונים הממלכתיים של ישראל, ארצות-הברית ובריטניה. התעודה המתפרסמת כאן מסכמת את השיחה בין נציגי ישראל והמלך עבדאללה ב־13 בדצמבר 1949. התעודה נכללה בכרך 4 של תעודות המדינה, אלא שמשרד החוץ, שהוא הגוף המוסמך לאשר את פרסום התעודות, החליט שלא הגיע הזמן לפרסמה ועל כן הושמטה מן הכרך. משרד החוץ קיבל את החלטתו על אף העובדה שתוכנה של השיחה פורסם כבר ב־1977 בכרך המסמכים האמריקניים,³ ובספר זכרונותיו של משה דיין (1976).⁴ אנשי משרד החוץ טענו כי יש הבדל בין פרסום רשמי היוצא מטעמה של מדינת ישראל לבין פרסום של מדינה אחרת או זכרונות אישיים.

כדי לתת לקורא מידע על הפגישה, כתבתי בשעתו הערת עורך בכרך 4 של תעודות המדינה, על פי התעודה המתפרסמת כאן לראשונה ועל פי הפרסום האמריקני, שנוסחו שונה מהנוסח העברי; אלא שהפניתי את הקורא אל מקור שהיה פתוח לקהל הקוראים, היינו אל כרך התעודות האמריקני.⁵ מ' גזית, איש משרד החוץ לשעבר, החוקר את התקופה, ערך השוואה מדויקת בין הערת

1. מדינת ישראל, תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך מקדים וכרכים 1-6, ירושלים 1979-1991 (להלן: תעודות).
2. United States Government, Foreign Relations of the United States, 1948, Vol. V, Part 2, Washington 1976; 1949, Vol. VI, Washington 1977; 1950, Vol. V, Washington 1978 (להלן: FRUS).
3. בקובץ האמריקני פורסם הדיווח שמסר סמיר אל-ריפאעי, שר החוץ של עבדאללה, לציר האמריקני בעמאן, ובהערה מוזכר הדיווח שמסר שילוח לשגריר האמריקני בתל-אביב (FRUS, pp. 1545-1547).
4. משה דיין, אבני דרך, תל-אביב (להלן: דיין).
5. תעודות, כרך 4, עמ' 716.

העורך לבין הפרסום האמריקני, והעמיד אותי על אי ההתאמה בין מראה המקום שציינתי לבין סיכום השיחה. אבי שליים חרש בחריצות את תיקי משרד החוץ בגנוז המדינה, ומצא העתק של התעודה המתפרסמת כאן בתיק אחר, שאושר להיחשף לציבור. שליים השתמש במסמך הנזכר כשכתב את ספרו *קנוניה מעבר לירדן*.⁶ לאחרונה פרסם א' רבינוביץ את ספרו *השלום שחמק*. כשנדרש לשיחה בין נציגי ישראל ועבדאללה הסיק בטעות, כי "הסיכום הישראלי של מפגש 13 בדצמבר לא נמצא בארכיון", ועל כן סמך את מסקנותיו על תעודות הפרסום האמריקני והארכיון הממלכתי הבריטי.⁷

הערה אחרונה זו העמידה אותי על הבלבול שנגרם כתוצאה מחיסוי התעודה. פניתי לפיכך אל משרד החוץ, הצבעתי על המצב המביך שנוצר, וביקשתי שיאשר את פרסומה. משרד החוץ נענה לפנייתי ואישר את פרסום התעודה. התעודה נכתבה במקור באנגלית ומובאת כאן בתרגום עברי.

התעודה:

ולטר איתן אל משה שרת, 14 בדצמבר 1949 (מברק)⁸

אליאס [ששון], ראובן [שילוח] ישבו עם מאיר [עבדאללה], סאמיר [אל-ריפאעי] מן השעה שבע בליל אמש עד היום בשלוש לפנות בוקר. החלו בניסוח עקרונות להסכם כתוב הכולל את הסעיפים הבאים: (1) ירושלים תחולק, אנו נקבל ריבונות על הרובע היהודי בעיר העתיקה עד לכותל [המערבי] ודרך גישה מוסכמת ל[הר] הצופים; להם – חיבור עם דרך בית לחם בריבונות [ירדנית] בנתיב שיוסכם עליו. (2) אנו נקבל ריבונות [על] החוף המערבי של ים המלח ועד וכולל המפעלים הצפוניים. (3) עיקרון של תיקוני גבול הדדיים, כולל לטרון, התיקונים בכפוף לצרכים הצבאיים והחקלאיים של שני הצדדים. (4) הם יקבלו ריבונות על מסדרון לעזה בתנאי: (א) שנהנה מזכות מעבר חופשי בכמה נקודות (ב) הם לא יחזיקו צבא ולא יקימו מתקנים צבאיים (ג) לא יחול [על] המסדרון] החוזה בין בריטניה לעבר הירדן. לא הושג הסכם על משמעות [המונח] "עזה" ובמסמך הכתוב נאמר שעבר הירדן מבינה [שהכוונה במונח] לאיזור החוף בין מג'דל לקו המצרי, בעוד ישראל מבינה [שהכוונה] לרצועת [עזה] שבידי מצרים. פירוש הדבר שממשלתנו תצטרך להחליט האם אנו רוצים

6. Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, Oxford 1988 (להלן: שליים) pp. 527–529.

7. איתמר רבינוביץ, *השלום שחמק*, ירושלים 1991 (להלן: רבינוביץ), עמ' 143, הערה 15.

8. גנוז המדינה, 130.09/2329/14.

לתת למאיר את רצועת החוף דרומית למג'דל, תוך הבנה סודית שהוא יחזיר אותה אם וכאשר הוא יקבל את עזה עצמה מן המצרים. הטיוטה הכתובה הושלמה עד לנקודה זו. נושאים אחרים שנדונו היו תחולת החוזה בין אנגליה לעבר הירדן וגישה לנהריים; על שני נושאים אלה ההסכמה באופק. מאיר מבקש לפגוש את בן-גוריון] וייתכן שהפגישה תתקיים ביום שני ברחביה. קרוב לוודאי שעקרונות ההסכם ייחתמו בראשי תיבות לפני הפלגתו של אליאס בעשרים ושניים [לחודש].

המסמך מתעד את ההסכם שהושג בפגישה אחת מסדרת פגישות שהתקיימו בין נציגי ישראל והמלך עבדאללה, בין נובמבר 1949 ומארכ 1950. בפגישה זו עשתה ישראל צעד ממשי לקידום ההסכם עם המלך, כשהציעה לו מסדרון לעזה כריבונות ירדנית. במהלך הפגישה הצליחו הצדדים להגיע לניסוח של נייר עקרונות, והישראלים ציפו שתוך עשרה ימים ייחתמו סעיפי ההסכם בראשי תיבות.

על משמעותה ההיסטורית של הפגישה והמסמך שנוסח בה אין הסכמה בין החוקרים. א' רבינוביץ כותב: "יש המבקשים לראות במסמך זה פריצת דרך שהביאה את המשאומתן אל סף הצלחה. אחד מהם, שגישתו כלפי בן-גוריון ודיין ביקורתית במיוחד, גורס כי מן המקורות העומדים לרשות החוקר עולה שהם לא רק החמיצו את האפשרות להגיע להסכם אלא אף הכשילו אותו במתכוון." אך לאמיתו של דבר, מסכם רבינוביץ, "לא אירעה ב-13 בדצמבר פריצת דרך במשאומתן".⁹ בדיקת המסמך שלפנינו לאור המקורות המקבילים של השיחה, מעלה כמה נקודות, שגם אם אין בהן כדי להפריך הערכות קודמות, מלמדת היא לא רק על התקופה, אלא אף על מקורותיה וחוקריה.

התעודה מסכמת בקצרה את "המסמך הכתוב" שהושג בפגישה. מסמך זה לא היה – כאשר ערכתי את כרך 4 של תעודות המדינה – לא בתיקי גנוך המדינה ולא בארכיון צה"ל. הוא פורסם רק בספרו של משה דיין.¹⁰ דיין מספר על כך, שהוא

9. רבינוביץ, עמ' 112, והערה 16 שם.

10. ממש בעת כתיבת הדברים נתגלה צילום המסמך בגנוך המדינה בארכיונו האישי של ראובן שילוח. המסמך (ללא תאריך) נושא את הכותרת "בתוצאות השיחה הרביעית של ששון ושילוח עם עבדאללה ואל-ריפאעי נתקבלה השיטה (צ"ל: הטיוטה) הבאה כסיכום". מתחת לכותרת כתוב במסמך: "תרגום (ניסוח על ידי סמיר אל-ריפאעי)". המסמך חופף את "הנייר" שפרסם דיין בזכרונותיו (עמ' 89–90). השינויים הקלים בניסוח נובעים אולי מתרגום שונה מערבית, ויותר מתקבל על הדעת שאלה הם שינויים של עריכה והתקנת הספר לדפוס. לצערנו חלק מהתייעוד של השיחות עם הירדנים לא נמצא בצורה מסודרת בתיקי משרד החוץ: דיווח על השיחה עם עבדאללה ב-28 בפברואר 1950 נתגלה לאחרונה באורח מקרי במשרד החוץ, ודיווח על שיחה אחרת נמצא בתיק שנמסר לארכיון צה"ל מלשכת שר הבטחון (המסמכים יפורסמו בקרוב). ייתכן שדווקא העובדה

ושילוח השתתפו בפגישה עם המלך והגיעו לקביעת טיטה להסכם שלום. הוא מוסיף כי המלך נזהר מן "השם המפורש של 'הסכם שלום'", אך הסכים שייכתב "נייר עקרונות להסדר טריטוריאלי סופי". דיין כותב כי אינו יודע, מחד גיסא, אם ממשלת ישראל תאשר את נייר העבודה; בן-גוריון, לדבריו, לא פסל אותו לחלוטין, אך "עיקם בחזקה את אפו". מאידך גיסא הוא טוען, שעבדאללה דחה את ההסכם בפגישה הבאה שהתקיימה אתו ב־23 בדצמבר, בהשפעת הצייר הבריטי בעמאן.

דיווחו של דיין מעורר כמה בעיות, והחמורה שבהן היא, שדיין לא השתתף כלל בפגישה. עובדה זו עולה בבירור מן החומר שלנו,¹¹ ומן הדיווחים הבריטיים והאמריקניים על השיחה. דיין הצטרף לשיחות עם עבדאללה רק בינואר 1950, לאחר שששון יצא לתורכיה. דיווחי היומן של בן-גוריון מעידים שדיין היה מעורב בתוקף תפקידו כאלוף פיקוד הדרום, והשתתף בהתייעצויות הפנימיות של השיחות. גם אם המקור הדייני הוא מקור בעייתי, הרי שהתעודות מוכיחות כי לידי דיין הגיע מסמך אותנטי.

עד היום חסר היה תיעוד ישראלי שיתמוך בגירסתו של דיין. "מסמך כתוב" לא נזכר בדיווח של סמיר אל-ריפאעי, שר החצר של המלך עבדאללה, למיופה הכוח האמריקני בעמאן. הוא לא נזכר גם בדיווח של שילוח לשגריר האמריקני בתל-אביב, ואף לא ביומן בן-גוריון. לעומתם נאמר בדיווח של הצייר הבריטי בעמאן למשרד החוץ הבריטי בלונדון,¹² כי ניסחו נייר עקרונות בערבית, שתרגום אנגלי שלו ישלח הצייר במברק נפרד. החומר שלפנינו בא ומאשר, שאומנם הגיעו הצדדים לניסוח "מסמך כתוב".

לא מפתיעה העובדה שהדיווחים השונים על השיחה אינם זהים. כל צד מצא לנכון להדגיש עניין הנראה לו. כך יש בדיווח האמריקני שתי נקודות שלא נזכרו אצל האחרים. נאמר בו, (א) כי סמיר דחה על הסף את ההצעה הישראלית בדבר מסדרון מעבר הירדן לים שמוצאו יהיה בעזה. הוא חזר ודרש את הנגב הדרומי, ולחילופין הציע שתי הצעות, או את הגליל, כולל מסדרון מתאים אליו, או מסדרון מתברון שמוצאו במג'דל (אשקלון); ו-(ב) הוא דרש את החזרת טול-כרם והמשולש הפורה, שירדן כבר ויתרה עליו בהסכם שביתת הנשק. באותו דיווח

שיחות עם הירדנים התנהלו במשך כל השנים, גרמה לכך שחלק מן החומר לא נגזר ונשאר במשרדים עם החומר השוטף, ולכן לא הגיע לידי הציבור. ייתכן גם שחלק מן החומר נשאר שלא כחוק בידי נושאי התפקידים בארכיוניהם האישיים ולא הגיע לארכיונים הממלכתיים.

11. אם אומנם התרגום העברי של "טיטות הסיכום" מן השיחה שהזכרנו לעיל (הערה 10) עמד לפני דיין, הרי שהיה כתוב לפניו במפורש שרק שילוח וששון השתתפו בשיחה.
12. מברק הדיווח מעמאן למשרד החוץ הבריטי, 15 בדצמבר 1949, PRO F0731/75345. תודה לפרופ' איתמר רבינוביץ על שהעמיד לרשותי את צילום המברק.

יש גם תיאור חי על תגובתו החיובית של עבדאללה להצעה הישראלית. לעומתו הדיווח הבריטי בעניין המסדרון אינפורמטיבי יותר. הוא מדגיש את המחלוקת בין ריפאעי למלך, ואת התנגדותו של ריפאעי גם להסכמת המלך לתת לישראל ריבונות על רצועת החוף של צפון ים המלח.

לעומתם, הסכמת ישראל למסדרון בריבונות ירדנית לא נזכרה במפורש ביומן בן-גוריון. בן-גוריון אינו מביא את פרטי השיחה, אלא עניינים שנראו לו ראויים לציון. הוא מפרט את ההישגים שהשיגו נציגי ישראל בשיחה, ומבליע את עניין המסדרון, בכך שהזכיר את דרישתם של הירדנים למוצא באיזור מג'דל (אשקלון).¹³

כשאנו באים לבחון את המסמך שלפנינו ראוי לציין, שהמסמך האמריקני, וכמוהו המסמך הבריטי, הם דיווחים על השיחה עצמה, בעוד שהתעודה שלנו היא מברק ששלח ואלטר איתן אל משה שרת על עקרונות ההסכם. דין-וחשבון מלא של הצד הישראלי על השיחה עדיין לא נתגלה.¹⁴

אני מנצלת הזדמנות זו להוסיף בשולי הדברים כמה הערות למחקרים שנכתבו בעניין. היה מי שלא עמד על העובדה, שדיין לא השתתף בפגישה, ודחה את ההסבר המובא על-ידי דיין בזכרונותיו (בשמו של עבדאללה) לכך שלא היה המשך לשיחות, בגלל התנגדותם של הבריטים. החוקר תמיה על דיין, כיצד כתב כך בזכרונותיו, בעוד שהוא עצמו – דיין – אמר לקונסול הבריטי ב-1949, שהקושי הוא במציאת ממשלה ירדנית שתהיה מוכנה לעמוד בתגובת הזעם של העולם הערבי, אם ייכון שלום נפרד בין ישראל לירדן. החוקר אף מתרעם על דיין, שלא עמד על הסתירה שבדבריו.¹⁵ צריך לתת את הדעת, שדיין כתב את הדברים במאוחר, בעיקר מן הזכרון, ופה ושם גם על פי מבחר מסוים של מסמכים שעמד לרשותו. לכן, במקרה שציטט מסמך, הוא בדרך כלל זייק. קשה להשתמש בעדותו המאוחרת של דיין כמקור.¹⁶ ודאי שאין טעם להתווכח עם ניתוחיו, שנכתבו אחר שנים.

א' שליים נטפל למקור הדייני כמוצא שלל. הוא מגנה את דיין על שהוא מדווח על שיחה שכלל לא השתתף בה, ומוסיף כי הדבר אופייני לדיין, המנסה פעמים רבות לקשור לעצמו כתרים ממעשיהם של אחרים. הוא בטוח כי לא בן-גוריון היה זה שעיקם את אפו על נוסח נייר העבודה, אלא דיין הוא שהכשיל את השיחות. גם הוא מתווכח עם זכרונות דיין לעומת התייעוד במסמכים,¹⁷ ובעיקר

13. יומן בן-גוריון ליום 14 בדצמבר 1949, ארכיון צה"ל.

14. בארכיונו האישי של שילוח (ראה לעיל, הערה 10) נמצא צילום של עמוד אחד שהוא כנראה לקט מתוך הדין-וחשבון המלא של השיחה. אני מצרפת אותו להלן כנספח.

15. דן שיפטן, אופציה ירדנית, תל-אביב 1986, עמ' 197–200.

16. רבינוביץ, עמ' 144–145 (הערה 15).

17. שליים, עמ' 531. להיטותו של שליים לתקן את דיין הכשילה אותו. הוא כותב (עמ' 281,

הוא מתעלם מדחיית ריפאעי את ההצעה הישראלית ומתביעתו החוזרת לנגב הדרומי. עמדתו של ריפאעי חשובה להבנת כשלון התהליך לפחות כמו עמדותיו של דיין, והתעלמותו של שליים מכך, כמו גם ניתוחו את דיין, המושפע מפעילותו והשפעתו בשנים הבאות, מטילה ספק בפרשנותו. האשמת דיין בהכשלת ההסכם עם ירון מייחסת לו השפעה הרבה מעבר למה שהיתה לו באותם ימים.

א' רבינוביץ חולק על הרואים בשיחה פריצת דרך או הזדמנות שהוחמצה, ומנסה להמעיט בחשיבות השיחה. בין ההוכחות לטענתו הוא קובע "שאצל המשתתפים הישראליים לא ניכרה תחושה של הישג דרמטי ופריצת דרך והרישום הפרוזאי ביומנו של בן גוריון מאמת אף הוא עובדה זו".¹⁸ התעודה שלפנינו סותרת טענה זו. נכון שבן-גוריון רשם את הדברים ביומנו בלא תרועות חגיגיות, אך בלשון התעודה שלנו יש בהחלט תחושה של הישג והרגשה של התקדמות לקראת הסדר. גם משה שרת ראה כך את הדברים כשקיבל את המברק. בתשובתו¹⁹ ציין כ"הישג עצום" את הסכמת הירדנים לריבונות ישראלית על החוף המערבי של ים המלח (סעיף 2 במברק שלנו). לעומת זאת העריך את הצעת המסדרון כגלולה מרה שישראל תצטרך לבלוע. הוא חשש שהעניין עלול להיות אבן נגף כלפי פנים, אבל הוא מברך מקרב לב את ששון ושלילוח על הצלחתם. לא כך היא הרוח הנושבת מיומן בן-גוריון. אפשר אולי למצוא כאן ביטוי להערכות ולהתייחסויות שונות של שני אישים מרכזיים אלה להישג שבניסוח טיוטת הסיכום של השיחה.

התעודה שלפנינו מאשרת איפוא שהיתה אומנם התקדמות משמעותית לקראת ההסכם, אך לא היה בה כדי להביא לידי גמר מוצלח של השיחות.²⁰

הערה 18), כי דיין קבע בטעות את תאריך הפגישה ל-17 בדצמבר, אך למעשה דיין בן-גוריון, וקבע שהפגישה התקיימה ב-13 בדצמבר.

18. רבינוביץ, עמ' 112.

19. שרת אל איתן, 14.12.49, גנוז המדינה, 130.02/2453/2. שליים לא דיין גם כאן. הוא כותב כי שרת הכתיר את המסמך הכתוב כ"הישג עצום" (שליים, עמ' 528), בשעה ששרת נקט לשון זו לגבי סעיף 2 בלבד.

20. על הסיבות שגרמו לכשלון השיחות נכתבו הערכות והשערות שלא כאן המקום לפרטן. ראה לאחרונה רבינוביץ, עמ' 99-147.

נספח

התעודה המובאת להלן נמצאה בארכיונו האישי של ראובן שילוח (גנוך המדינה 130.02/4373/13). היא כנראה לקט מתוך הדין־וחשבון המלא של השיחה (לעיל, הערה 14). התיק שבו נמצאה התעודה, וכמוהו תיקים אחדים מארכיונו של שילוח, מכילים אוסף של צילומים ממסמכים שמקורם בתיקי משרד החוץ, אלא שלא צוין על הצילומים מראה המקום של התיקים. המסמך נדפס כאן על־פי כללי ההדרה הנהוגים כיום.

הפגישה הרביעית של מר ששון ומר שילוח בשונה (13.12.1949)

ירושלים

נציגינו אמרו שהצעתנו לפתור את בעיית ירושלים על־ידי חלוקת העיר בצורה שתבטיח עבורנו (1) כלילת הרובע היהודי בעיר העתיקה עד הכותל בצורה שיהיה מעבר רצוף מאזורנו אל פנים החומה. (2) קשר רצוף להר הצופים...

נציגינו הסבירו שלא תוכל להיות ממשלה ישראלית שתתן הסכמתה להסדר בלי רציפות לכותל. אשר לגישה הרי ישנם מקומות קדושים אחרים כהר הזיתים שאליהם נתבע גישה...

המלך אמר שישבו מומחים וימצאו פתרון לבעיית הקשר. נציגינו הביעו נכונות לבנות כביש לבית לחם...

סמיר [אל־ריפאעי] בא בתביעת שורת בתים לצדי דרך בית לחם תמורת הרציפות לכותל. לזאת התנגדו נציגינו והמלך חזר שישאירו פתרון בעיה זו למומחים...

המוצא לים

נציגינו סיפרו שכשחזרו מהפגישה הקודמת נערכו היוועצויות בממשלה בנוכחות בא־כוח המטה [הכללי של צה"ל]. המטה ואחרים, ומר שילוח ביניהם, ראו בהצעתנו לרצועת מעבר ויתור מרחיק לכת. ואולם דבר המלך השלוח למנהיגינו הועבר לבן־גוריון. וכן התיאור שתיארו נציגינו בהיוועצות את רוח הרצון מצד עבר הירדן, כל אלה הכריעו את הכף. ועל אף התנגדות המטה הצעתנו היא מעבר תחת חסות עבר־הירדן. דבר זה מוכיח כמה גדול האמון שאנו רוחשים לעבר הירדן.

המלך וסמיר התרשמו. שאלו על הקו, נציגינו ענו מחברון לפי קו מוסכם לעזה. שאל, והיכן המוצא לים. נציגינו השיבו בעזה, הרי נציגי עבר הירדן אמרו בפגישות הקודמות: הניחו ואנו נשיג את עזה. אין עזה אלא עניין משפחתי ערבי. יתר על כן על שאלה זו חזרנו מספר פעמים ואמרנו שלא נסכים שהדבר יתפרש כקנוניה נגד המצרים.

המלך שמט ידיו מיאוש ואמר כי אין לו מזל. על כל מיני מכשולים כבר התגברו. הוא פנה בתחינה שיתנו לו את מג'דל ואחר כך יוכל להשיג את עזה, ואזי יחזיר את מג'דל.

נציגינו אמרו שהדבר בלתי אפשרי ועשו הרושם שהשיחות נפסקות. מר ששון הוסיף שיותר איננו יכולים ללכת בווייתורינו ואינם יודעים באיזה מצב מעמידים אותו, הוא לא יוכל להתייצב לפני הממשלה ובשבוע הבא ייאלץ לנסוע מאוכזב ואומלל לאנקרה. נציגינו מדברים ביניהם בעברית.

המלך חזר ואמר שכולשביקים והמופתי ואחרים נגדם וישמחו לאיד, וביקש שאם כך יינתן לעבר הירדן מעבר עקיף בנגב. נציגינו אמרו שזה בלתי אפשרי. המלך הוסיף שלא נפטיק המשא ומתן וכי נציגינו יחזרו לממשלתם אולי ימצאו הצעות אחרות.